

TANKÖNYVPIAC

ÉRVÉNYESÍTHETI-E A FOGYASZTÓ AZ ÉRDEKEIT?†

AHÁZAI TANKÖNYVPIAC ÉVTIZEDES ESEMÉNYTÖRTÉNETE jól követi a társadalom és a gazdaság változásait, s hűen visszatükröződik benne ezek sok általános vonása. A korábban kialakult monolit rendszert folyamatosan sok támadás érte. A Tankönyvkiadó nem tudta közmegelégedésre megoldani a feladatait. Sok kifogás érte a könyvek tartalmát, kivitelét, minden évben kétségek merültek fel, elkészülnek-e időben a tankönyvek. A politikai rendszer fokozatos felbomlásával párhuzamosan újabb és újabb pedagógiai kísérletek, máshol már meghonosodott oktatási irányzatok jutottak be az iskolákba, amelyek mind többféle tankönyvet igényeltek. A politikai rendszer változása a korábban „átideologizált” tankönyvek átfásának igényét is magával hozta. Mindez a kilencvenes évek elején azt jelentette, hogy a fogyasztói oldal erőteljes változást igényelt, s ez szükségszerűen együtt járt a Tankönyvkiadó monopóliuma megtörésére irányuló elközpelenekkel.

A magántulajdon időközben megjelent a könyvpiac is, s évekig nagy üzletet jelentett a korábban tiltott témaúj könyvek kiadása. Mindez bizonyára lekötött a kiadók figyelmét, s csak egy-két év után kezdték felfedezni a tankönyvpiacot, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az egyre növekvő árak és a realjövedelem fokozatos csökkenése mellett szükségszerűen visszaszorult a könyvkereslet.

Ebben a gazdasági helyzetben a könyvpiac maradni, vagy oda bejutni nem lehetett könnyű, s egyik lehetőséggént a tankönyvpiac kínálkozott, amely ugyan nem kockázat nélküli, rövid távon talán nem is a legnyereségesebb, de hosszabb távlatban biztos jövedelmet ígért.

Sorra megjelentek a kisebb kiadók, s elkezdték döntögetni az előttük álló gátakat. Indíttatásuk eltérő volt, attól függően, hogy milyen szakmai, gazdasági háttérrrel rendelkeztek. Céljaik megvalósítása érdekében gazdaságilag mindenképpen talpon kellett maradniuk, akár profitorientált elközpélések, akár szakmai elhivatottság vezérelte őket. Szervezetbe tömörültek (TANOSZ), s 1992-re sikerült elérniük, hogy könyveiket tankönyvvé minősíték, és ezek kiadásához anyagi támogatást is kapjának az állami költségvetésből. Ez a tőkeinjekció az adott gazdasági helyzetben, amikor az állam visszavonulóban volt a gazdasági életből, fokozott jelentőségű

† Főleg a HVG, a *Köznevelés* és a *Világgazdaság* szakcikkei, adatai; valamint szakemberekkel készített interjúk voltak segítségemre.

lehetett. Nem taglaljuk ennek részleteit, de tény, hogy a kiadói piac gyakorlatilag 3 év alatt teljesen megváltozott. A kisebb kiadók előretörtek, s ma már a több mint hatvan új tankönyvkiadó a teljes piac 25–50%-át mondhatja magáénak.

A 2004/1991. számú kormányhatározat vetette meg a mai kiadási, támogatási rendszer alapját. Eszerint a tankönyvvé minősített könyvek kiadását a művelődési kormányzat anyagilag támogatja, s célul tűzte ki, hogy két éven belül a kiadói támogatásról áttérnek a fogyasztói támogatásra. A döntés politikai természetű is volt, hiszen a Tankönyvkiadó monopóliumának gyengítését szolgálta, szétválasztva a szakmai és a pénzügyi döntést. Az előbbi még évekig a Művelődési Minisztérium felügyelte, az utóbbi – a céllitűzés szerint – a piacra bízta.

Az új támogatási rendszerre nem sikerült időben átállni. A tőkeszegény kiadók (nemcsak a kisebbek, hanem a Tankönyvkiadó sem) nem tudták átvállalni az ezzel kapcsolatos terheket, a Pénzügyminisztérium segítsége pedig elmaradt. A kormány korábbi elképzése így csak 1994-re valósult meg.

A tankönyvek kiválasztása, megrendelése

Az elmúlt négy esztendő során lényegesen bővült a tankönyvválaszték. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Statisztikai kimutatások nem kerültek nyilvánosságra, a tankönyvjegyzékek pedig bonyolultak, sok az átfedés a különböző iskolai tankönyvek között. A kínálat növekedését azonban a Nemzeti Tankönyvkiadó mellett megjelenő új kiadók kiadványaival is jól lehet érzékeltetni. Az egykor monopolhelyzetet élvező nagy kiadó ugyanis – miközben alapvetően megtartotta átfogó kínálatát – maga is jelentet meg „alternatív könyveket”, s emellett bővíti a kínálatot a többi kiadó.

Az I. táblázat adatai szerint a kínálatban már a kisebb kiadók kerültek fölénybe. Ez a fölény azonban nem olyan egyértelmű, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a kiadók eltérő arányban törtek be az egyes szakterületekre és iskolákba. mindenek előtt a nyelvkönyvek kiadásában dominálnak, ami egrészt azzal magyarázható, hogy a nyugati nyelvek oktatása iránti hirtelen megnövekvő igényt a korábbi nyelvkönyvkínálat minőségen, tartalmi választékban nem tudta kielégíteni, másrészt azzal, hogy a kész nyugati könyvek átvételére itt nyílt a legkönnyebb lehetőség. Akár licence-vételel, akár egyes külföldi kiadók közvetlen megjelenésével.

A humán tárgyak területén a kisebb kiadók sokkal több újdonsággal léptek elő, mint a természettudományos tárgyakban. Itt is egrészt a korábbi kínálat szerényisége és minősége lehet az egyik ok, de talán az is, hogy az ilyen jellegű könyveket könnyebben, gyorsabban lehet megírni, mint a sziszifuszi számításokat is igénylő természettudományos könyveket.

A Nemzeti Tankönyvkiadó szerepe a táblázatból kiolvashatóan lényegesen nagyobb. Egrészt ez az a kiadó, amely mind a mai napig magára vállalta a kispéldányszámú „réteg”-könyvek kiadását, másrészt az ő kínálata az, amely csaknem teljes: minden tantárgy minden évfolyama oktatható a könyveikből. A kisebb

kiadók, különösen a legkisebbek inkább csak kiegészítő jellegű könyvekkel jelentkeznek, viszonylag ritka, hogy összefüggő könyvsorozatot kínáljanak. Erre legfeljebb csak a néhány második vonalbeli kiadó (Apáczai, Calibra, Mozaik Stúdió stb.) képes, de ezek is csak egy-egy tantárgyban.

I. TÁBLA

A Nemzeti Tankönyvkiadó és a kisebb kiadók kínálata iskolatípus és szaktárnyak, szakterületek szerint, 1994-ben* (%)

	Humán tárgyak	Reál tárgyak	Művészeti tárgyak	Egyéb tárgyak	Nyelvek	Összesen
Általános iskola, alsó tagozat						
Tankönyvkiadó	41,6	51,4	72,7	0,0	0,0	41,9
Egyéb kiadó	58,4	48,6	27,3	100,0	0,0	58,1
Általános iskola, felső tagozat						
Tankönyvkiadó	28,2	45,5	69,6	0,0	0,0	36,7
Egyéb kiadó	71,8	54,5	30,4	100,0	0,0	63,3
Általános iskola, összesen						
Tankönyvkiadó	35,8	47,8	71,1	0,0	20,8	33,6
Egyéb kiadó	64,2	52,2	28,9	100,0	79,2	66,4
Középiskola						
Tankönyvkiadó	38,9	74,1	85,7	41,9	32,2	48,8
Egyéb kiadó	61,1	25,9	14,3	58,1	67,8	51,2
Összesen						
Tankönyvkiadó	36,9	63,0	73,1	15,1	27,3	41,1
Egyéb kiadó	63,1	37,0	26,9	84,9	72,7	58,9

* Saját számítás a hivatalos tankönyvlista alapján. A kimutatás felülezi az alapfokú oktatás valamint a középfokú közoktatás tankönyveit. Nem tartalmazza a speciális iskolák (pl. fogyaťkosok iskolái, nemzetiségi intézmények) könyveit, valamint a szakoktatási kiadványokat.

Összességében úgy tűnik, hogy az új vállalkozások nagyrészt gyors sikerre törekednek. Ez végül is érhető, hiszen most kell megalapozniuk a jövőjüket, s egyrészt hírnevet kell szerezniük, másrészt megfelelő tőkét felhalmozni a későbbi komolyabb tankönyvfejlesztéshez.

Az iskolák a hirtelen felduzzadt kínálatot nem igazán tudják feldolgozni. Költségvetésük általában nem engedi meg, hogy minden tankönyvet legalább egy példányban megrendeljenek. Új tankönyvek esetében ez nem is olyan egyszerű. Hiába a legjobb videofelvétel, még ha ingyen lemasolható is, nem pótolja a könyvet. Hiába jelennek meg megyei értekezleteken a kiadók, hiába küldenek mintakönyveket, mindenek nem jutnak el minden iskola minden érintett pedagógusához. A megyei bemutatótermek sem érhetők el mindenki számára. Ilyen körülmények között nehéz a választás, egyesek ragaszkodnak a megszokott régihez, másoknak esetleg rosszul sikerült könyv jut. Ha e mellé még terjesztési nehézségek párosulnak – legalábbis a tankönyvek megismertetésében –, akkor a pedagógusok jogal érzik

úgy, hogy megint újabb feladat zúdult a nyakukba. Ezért is élik meg sokan a szabad könyvválasztást tehertéteként. A hirtelen megnövekedett kínálat, a hirtelen kialakult „tanszabadság” olyan döntést, vagy döntéssorozatot igényel, amelyet sokan nem szívesen vállalnak. Még szerencse számukra, hogy a szülők, vagy az önkormányzat nem szólnak bele a döntésükbe.

Mindez feltehetően csak átmeneti probléma. A könyvek megismertetésére alkalmas módszerek fokozatosan kialakulhatnak, az informális kapcsolatokon keresztül letisztul a kereslet, kiderül, hogy mely kiadók, mely kiadványok megbízhatók, s a korábbihoz hasonló kínálatbővülésre sem igen lehet számítani. Néhány év után szükségszerűen kialakul az a választék, amelyet alapvetően már csak a könyvek szokásos élettartama módosít.

A terjesztés

A korábbi késedelmes szállítások mára megszűntek. A tankönyvek zöme időben megérkezett az iskolákhoz. A jogi szabályozás (a késlekedő kiadványokat a következő évben törölhetik a tankönyvlistáról), a versenyhelyzet, s a nyomdákkal szembeni kisebb kiszolgáltatottság – úgy tűnik – megoldotta ezt a több évtizedes problémát. Egy bizonytalanság még lebeg a kiadók feje felett: az általános forgatókehiányt csak hitellel képesek pótolni, ezt pedig csak állami garanciávallással megszerezni. Ha ez az állami kezességvállalás megszűnik, vagy akár csak késik, hiába minden, újból visszatérhet a korábbi állapot.

A terjesztéssel kapcsolatban most elsősorban más jellegű problémák merültek fel. A terjesztés nyílttá vált, mindegyik könyvkiadó maga határozhatja meg, hogy mely szervezet segítségével, s milyen módszerrel szállítja ki a könyveket. Az iskolák is választhatnak: saját maguk közvetítik a kiadványokat a tanulóik számára, elküldik őket a terjesztőkhöz, vagy helyet biztosítanak ezeknek a szervezeteknek az épületükben. Hogy mélyik változat mellett döntenek, az nyilván függ a közvetítői jutaléktól is, de attól a monopolhelyzettől is, amelybe egyes terjesztők kerülnek, s amely miatt az iskolák kiszolgáltatottá válnak. Ezt a helyzetet felismerte a keresletre érzékenyebb kisebb kiadók általában postai úton küldik a könyveiket, ezt tartva az iskolák számára a legmegbízhatóbb megoldásnak.

Az iskolák részére további gondot jelent a könyvek nyári átvétele, az ellenérték azonnali kifizetése, s különösen a fölöslegesnek bizonyult könyvek visszaszállítása. A kiadók egy része – részben érthető okokra hivatkozva – nem hajlandó visszavenni ezeket, az iskolák viszont képtelenek fél évvel korábban hajszálpontosan felmérni az igényeket. Ez olyan kérdés, ami vagy jogszabályi rendezést igényelne, vagy pedig az érdekelteknek – vagyis a könyvkiadók kamarájának és, mondjuk, a pedagógus-kamarának – kellene egymással megállapodniuk a részleteket illetően. Az érdekeltséget hosszabb távra szólóan kellene feloldani, mert ez nem átmeneti gond.

Az árak

Az utóbbi évek mindenki számára legszembeszőkőbb változása az árak ugrásszerű emelkedése. Összehasonlítható adatok nemigen vannak, a tankönyvválaszték átalakulása miatt nem is nagyon lehetséges ilyesmit készíteni. A sajtóban évente publikált adatok szerint 1990 és 1994 között mintegy 6,5-szeresre emelkedett könyvek előállítási (és terjesztési) költsége. Eközben a költségvetési támogatás csak mintegy háromszorosára nőtt. A szülők hozzájárulása a kb. 1/3-os arányról 60% körülire emelkedett, s ez azt eredményezte, hogy négy év alatt a korábbi négyeszeresre nőtt a nettó ár (vagyis a támogatás nélküli ténylegesen kifizetett összeg), lényegesen meghaladva az infláció mértékét.

Az áremelkedést a költségek (papír, nyomda, stb.) mellett a támogatási rendszer átalakítása is fokozta. A korábbi termelői árkiegészítésre jutó ÁFA, valamint a gyártáshoz ehelyett szükséges forgótőke kamata árfelhajtó tényező.

Az árak sokkolják a pedagógustársadalmat, s különösen a szülőket. A vásárlók azonban kiszolgáltatottak a piacon. A kereslet – egészét tekintve – rugalmatlan, hiszen valamilyen tankönyvre szükség van. Igaz ugyan, hogy a kiadók egymással versenyben állnak, s emiatt a kiadók átvállalhatnak némi terhet a költségek növekedéséből (egyik-másik valóban át is vállalt), de a fogyasztók még alternatív tankönyvkínálat esetén sem képesek rugalmasan reagálni az árakra. Ha egy-egy pedagógus, vagy iskola elkötelezte magát egy adott könyv(sorozat) mellett, akkor pusztán áremelkedés miatt nagyon nehezen változtat. Nemcsak azért, mert rugalmatlan a tanár, s nem szívesen tér át másik könyvre, hiszen az tantervének teljes átdolgozásával is járhat, hanem azért is, mert a tankönyvsorozatok egyes elemei egymásra épülnek, s a tantervezek felborulását eredményezheti az új könyv.

Itt vissza kell csatolnunk a korábbiakhoz: az egyes könyvek árai nem is hasonlíthatók össze igazán, sok könyv csak a kiegészítő kiadványokkal teljes, s miután a tanároknak nincs igazi áttekintésük ezekről, könnyen melléfoghatnak, még ha a könyv árat tekintik is alapvető szempontnak a megrendeléseknel.

Az is kérdés, hogy mennyire érzékenyek az árak iránt. A vevők ugyanis nem ők, hanem a szülők. A szülők pedig nem igazán tudnak beleszólni a tankönyvválasztásba. Egyrészt azok a fórumok, amelyek ebbe valamelyest is beleszólhatnak (iskolaszék, szülői munkaközösségg), nem feltétlenül képviselik a szülők többségének az érdekeit (nem beszélve az egyes kisebbségi érdekekéről), másrészt ezen fórumok beleszólási joga is erősen korlátozott, s a „laikusok” könnyen lehengerelhetők „szakmai” érvekkel. Az ár szerepének érvényesítését akadályozhatja az a tankönyvválasztási mechanizmus, amely az egyes tanárok elköpzeléseire épül, ily módon végképp elszakad a tényleges fogyasztó össz-fizetőképességtől. Végül is az egész tankönyvpiac jogi abszurdum: a tanárok rendelnek-rendelkeznek, holott a családok a fogyasztók.

A tankönyvárak kapcsán rendszeresen felmerül a kérdés: miért csak egy évig használják a diákok a könyveket, miért nem lehet a használt tankönyveket tovább-

adni. Ehhez először is megfelelő kivitelű tankönyvekre lenne szükség. Ezek azonban drágábbak a többinél. Kérdés: ki állja a többletet? Az iskoláknak erre nincs fedezetük, a szülők pedig – feltételezhetően – csak akkor lesznek hajlandók erre, ha legalább garanciát kapnak az iskolától arra, hogy egy év múlva újra szükség lesz ezekre a könyvekre, vagyis eladhatók lesznek. Központi költségvetésből mindezt teljeskörűen finanszírozni nem lehet, azonban – pl. bizonyos térségi programokhoz kapcsolódónan, pályázatok útján (mint ahogy erre már történt kezdeményezés) – elköpzelhető az iskolák, s ezeken keresztül a legrászorultabb tanulók megsegítése.

A tankönyvtámogatás elosztási mechanizmusa

Az állami támogatás jelenlegi szétosztása is felvet bizonyos problémákat. Az összeget – bár fejkvótászerűen osztja szét a költségvetés – az iskolák kapják meg egy összegben, s saját maguk döntenek a további felhasználást illetően. Ezzel egy újabb, az alaptevékenységükhez nem szorosan kapcsolódó funkciót kényszerítettek rájuk.

Az elosztási rendszer gondolata szociális elemeket hordoz magában azzal, hogy differenciáltan osztható el. Ugyanakkor nem differenciál iskolák között, s ez azt eredményezi, hogy a gazdagabb iskolai körzetek relatív szegény családjai viszonylag magas összegű támogatást kaphatnak, míg mondjuk egy zömében munkanélküli településen az ottani „középréteg”, vagy akár a legszegényebbek is ennél kevesebbet. Ez a fajta differenciálás tehát csak mikroszinten működik, s az igazán nagy jövedelmi egyenlőtlenségeket képtelen kezelni.

Konzekvensebb lenne a rendszer, ha nem vállalná fel a szociális funkciót, s minden gyerek után megkapnák a családok a fejkvótát. A rászorulókat pedig más alapból kellene támogatni, akár úgy hogy a fejkvóta egy részét a fenntartók kötelezően átcsoportosítanák ebbe a szociális alapba. Mindemellett fenn lehetne tartani azt a lehetőséget, hogy a szülők önkéntesen lemondjanak az iskola (vagy valamilyen konkrét célja) javára a tankönyvsegélyről, amennyiben jövedelmi helyzetük ezt lehetővé teszi.

A tankönyvpiac fogyasztói – akárcsak korábban – ma is elégedetlenek. Hiába a sok új, s minőségében javára változott könyv, a fogyasztók mind a mai napig kiszolgáltatottjai a piacnak; az iskolák az állandóan változó feltételeknek (kínálat, ár, terjesztés), a családok az iskola döntéseinek (minőség, ár); még maguk a „termelők”, vagyis a kiadók is, a kormányzat pénzügyi elköpzeléseinek. Mindez arra vetít fényt elsőszorban, hogy bár létrejött a „szabad piac”, de nem alakultak ki a megfelelő érdekérvényesítési csatornák, sokszor még maguk a szervezetek sem. Ennek megfelelően a piac szereplői visszaélhetnek (monopol)helyzetükkel, aminek elsőszorban a fogyasztó látja a kárát. Hogy ilyen körülmények között milyen társadalmi feszültségeket eredményez a tankönyvellátás rendszere, s ezeknek mi lesz a kimenetele, ma még nem tudható. Mindenesetre olyan horderejű a kérdés, hogy az oktatásiügyi kormányzatnak érdemes nyomon követnie az eseményeket.